

УДК 347.12(477)

Н. Ю. Голубєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Принципами права юридично закріплюють об'єктивні закономірності суспільного життя. Вони акумулюють у собі найхарактерніші риси права, визначають його юридичну природу [1]. Принципи права – це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності й підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і складають його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу [2].

Принципи права, пронизуючи всі правові норми, є хребтом правової системи держави, виконують важливу роль у регулюванні суспільних відносин. Суворе і точне дотримання вимог права означає одночасно і втілення в життя закладених у ньому принципів. Саме тому при вирішенні конкретних юридичних питань необхідно в першу чергу керуватися принципами права і, природно, знати ці принципи.

Принципи права об'єктивно обумовлені характером суспільних відносин, на яких базується певна система права. Це означає, що кожна система суспільних відносин регулюється не довільно, а відповідно до об'єктивних вимог, які відображаються в системі права і складають її суть. Система права, її окрема галузь або інститут не можуть бути створені належним чином, якщо законодавець не керуватиметься певними принципами. Принципи права додають внутрішню узгодженість системі, галузі або інституту права внаслідок того, що формулювання всіх правових норм даної системи, галузі або інституту права підкорене єдиним керівним ідеям [3].

Причому закріплення цих принципів у праві здійснюється в різних формах: у формі самостійної правової норми загального характеру; у формі основної ідеї, що пронизує групу норм, інститут, галузь або навіть всю систему права в цілому; і у формі правових розпоряджень ненормативного характеру, наприклад шляхом формулювання правового принципу в преамбулі закону. Принципи стають загальнообов'язковими через правове їх закріплення, що дає їм силу правових принципів.

Принципи права підрозділяються на види залежно від того, на яку галузь правових норм вони поширюються. Існують три основні види принципів права: загальні, міжгалузеві й галузеві.

ЦК України у ст. 3 вперше закріпив загальні засади цивільного законодавства, якими є: 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 3) свобода договору; 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 5) судовий

захист цивільного права та інтересу; 6) справедливість, добросовісність та розумність.

Ймовірно, під словосполученням «основні засади» слід розуміти більш традиційний для вітчизняної юридичної літератури термін «правові принципи».

Хоч ці засади вже не просто правова ідея, а «узагальнення нормативного рівня як результат проходження науково абстрагованих ідей через свідомість законодавця, що безпосередньо виявилось в матерії об'єктивного права» [4].

Категорії «засади права» і «принципи права», звичайно, не абсолютно тотожні, оскільки категорія «принцип» носить гносеологічний характер, тоді як категорія «засади» – і гносеологічний і онтологічний [5], тобто їх необхідно розглядати залежно від методологічних орієнтацій і як об'єктивні чинники правотворення, і як керівні ідеї, що знайшли закріплення в позитивному праві, тобто є принципами законодавства.

Висловлювані в цій статті принципи (засади) додають цивільному законодавству нові якісні характеристики, що дозволяють вважати ЦК України кодексом українського суспільства епохи переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки.

Перелік засад, наданих у ст. 3 ЦК України, не є вичерпним. Частина 1 ст. 1 ЦК України містить норму про те, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

«Рівність учасників» практично всіма цивілістами визнається принципом цивільного права (такий принцип називається всіма підручниками з цивільного права, починаючи з 50-х років ХХ століття до найсучасніших досліджень).

Принцип рівності учасників цивільних правовідносин означає їх юридичну (але не економічну) рівність стосовно один одного, що символізує наявність горизонтальних відносин між учасниками, що не перебувають у службовій і іншій юридичній підпорядкованості [6].

Жоден суб'єкт у цивільному праві не володіє якими-небудь перевагами перед іншими суб'єктами цивільного права. Одним із проявів вказаного принципу є те, що одні й ті самі норми права поширюються на відносини за участю фізичних осіб та на відносини за участю юридичних осіб, держави тощо. Хоча цивільне законодавство передбачає деякі вилучення з цього правила. Так, до професійних учасників цивільного обігу закон висуває більші вимоги, а для споживачів, навпаки, надає додаткові права.

Думаємо, що автономія волі, як рівність учасників, теж є однією із засад цивільного законодавства, оскільки вказана у ст. 3 ЦК України свобода договору є безпосереднім втіленням автономії волі суб'єкта майнового обігу, можливо саме автономія волі є найважливішим принципом цивільного права.

Принцип автономії волі характеризує онтологічну передумову цивільного обігу, розкриває діалектичну суть економічних відносин. Автономія волі суб'єкта цивільних правовідносин має декілька аспектів, передумов: 1) наявність власного, законного інтересу; 2) принципова юридична можливість, зокрема за

допомогою представництва, реалізації наявних законних інтересів; 3) неприпустимість втручання іншої волі в діяльність з реалізації законних інтересів, яке веде до порушення останніх [7].

Принцип неприпустимості довільного втручання у сферу приватного життя людини означає законодавчо закріплену заборону довільного (спеціально не обумовленого в законі) втручання будь-кого (державних органів, фізичних і юридичних осіб) у приватні справи конкретної людини – суб'єкта цивільних правовідносин (йдеться не про будь-якого суб'єкта цивільних відносин, а саме про фізичну особу). Ключовим тут є поняття приватної справи, під яким слід розуміти діяльність фізичної особи (як приватної особи), що заснована на приватному інтересі у сфері застосування приватного, а не публічного права.

Конституція України гарантує недоторканність особистого і сімейного життя фізичної особи (ст. 32). Фізична особа має право на особисте життя. Вона самостійно визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з нею інших осіб. Фізична особа має право на збереження в таємниці обставин свого особистого життя. Обставини особистого життя фізичної особи можуть бути оголошені іншими особами тільки за умови того, що вони містять склад правопорушення, підтверджене вироком суду чи постановою адміністративного органу (ст. 293 ЦК).

Зрозуміло, ступінь «закритості» приватних справ того або іншого суб'єкта буде неоднаковим залежно від його правового становища.

Принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, передбачених виключно законом, означає забезпечення можливості власнику безперешкодно здійснювати всю правомочність, що є в нього, відносно майна, що належить йому, з одночасним усуненням третіх осіб від неправомірного доступу до його майна і взагалі якого-небудь втручання в його діяльність як власника. Цей принцип впливає з конституційного принципу непорушності права приватної власності (ст. 41 Конституції України).

Принцип свободи договору. Під свободою договору мається на увазі право фізичних і юридичних осіб вільно встановлювати свої права й обов'язки на основі договору й у визначенні будь-яких умов договору, тобто у виборі контрагента, а також тієї або іншої «моделі», форми договірних зв'язків, що не суперечать законодавству [8].

Однак в окремих випадках у цивільному законодавстві передбачені вилучення з цього принципу [9].

Принцип свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, – конституційний принцип. Держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції і несумлінна конкуренція.

Принцип судового захисту будь-якого цивільного права в разі його порушення теж закріплений у Конституції України. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55).

Учасникам цивільних правовідносин надаються вельми широкі можливості для захисту своїх прав і законних інтересів: вони можуть удатися й до їх судового

захисту, і до самозахисту, і до деяких інших заходів, що спричиняють несприятливу майнову дію на несумлінних контрагентів (ст.ст. 15-23 ЦК України).

Судовий захист порушених прав і інтересів означає, що учасник приватноправових відносин має право звернутися до судових органів для захисту своїх порушених прав і законних інтересів одним із способів, передбачених ст. 16 ЦК України, вимагати повного відшкодування збитків (ч. 1 ст. 22 ЦК України) і розраховувати на рішення суду, засноване на законі.

Принципи справедливості, добросовісності, розумності мають суттєве значення для розвитку цивільно-правових відносин та забезпечення належного судового захисту прав суб'єктів цих відносин [10].

Ці принципи законодавець повторює у ч. 3 ст. 509 ЦК України як принципи, на яких ґрунтуються зобов'язання (хоч і міняє їх місцями, у результаті чого справедливість опинилась на останньому місці, що, думаємо, не означає їх ступеня значущості в залежності від місця розташування).

Принцип справедливості означає визначення нормою права обсягу, межі здійснення захисту цивільних прав та обов'язків особи адекватно її ставленню до вимог правових норм.

Елементами змісту принципу справедливості є еквівалентність в обміні, виконання взятих перед контрагентом зобов'язань, відшкодування шкоди за наявності вини заподіювача, утримання від посягань на чуже надбання, повернення майна власникові, домірність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [11].

Іноді виділяють формальну справедливість, яка втілена в принципі однакового підходу до однакових справ і передбачає наявність трьох умов: існування норм, що приписують необхідну поведінку в конкретних умовах; їх загальний характер, тобто застосування до всіх і до кожного чи до певних категорій осіб, а не вибірково; і безпристрасність, тобто їх застосування без жодної дискримінації, примусу чи, навпаки, поблажок, та «реальну» справедливість, що передбачає, окрім трьох зазначених формальних атрибутів, також і справедливий зміст та досягається двома методами: по-перше, гнучкістю норм, що дозволяє судді чи іншому суб'єктові застосування права можливість у рамках встановлених норм враховувати існуючі в даному суспільстві цінності й завдяки цьому позитивно підходити до права, навіть якщо це не завжди визнається; по-друге, закріпленням певних фундаментальних принципів у законодавстві, зокрема конституціях [12].

Добросовісність означає прагнення сумлінно захистити цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків.

Добросовісність, на відміну від справедливості та розумності, у цивільному праві України застосовувалась давно як один із ефективних речово-правових засобів захисту права власності. Такий спосіб дістав назву «віндикація». Саме для вирішення віндикаційного позову істотне значення має добросовісність (недобросовісність) [13].

Розумність – це зважене вирішення питань регулювання цивільних відносин з урахуванням інтересів усіх учасників, а також інтересів громади (публіч-

ного інтересу). Розумність у цивільному праві України має відношення лише до строку (терміну виконання певних дій).

На думку Василя Паліюка, включення до загальних засад цивільного законодавства справедливості, добросовісності та розумності приводить до того, що, з одного боку, пласти оціночних понять, які, як правило, були за межами правового регулювання, переносяться на новий, більш вищий рівень регулювання. А це, у свою чергу, означає, що зазначені засади, які безпосередньо пов'язані із загальнолюдськими цінностями, з ідеалами свободи, гуманізму і демократії, створюють нові гарантії прав людини, забезпечують підвищення правової культури і програмування розвитку суспільства і держави. А з іншого – це призводить до абстрактності деяких положень нового ЦК України: вони розглядаються як певний орієнтир для створення судового прецеденту, а не як конкретний нормативно-правовий акт [14].

У статті порушені лише деякі проблеми питання принципів цивільного законодавства і права, що потребують подальших досліджень, оскільки категорія «засади/принципи цивільного права» є найважливішим засобом створення теорії цивільного права.

Література

1. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М., 2003. – С. 215.
2. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1999. – 39 с.
3. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. – М., 2000. – С. 234.
4. Комиссарова Е.Г. Об основных началах гражданского законодательства // Журн. российского права. – 2001. – № 5. – С. 19.
5. Аслаян Н.П. Основные начала российского частного права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2002. – 50 с.
6. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой. Т. 1 / Под ред. Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина. – М., 2004. – С. 21.
7. Чукреев А.А. Добросовестность в системе принципов гражданского права // Журн. российского права. – 2002. – № 11. – С. 100-104.
8. Гражданское право: Учебник: В 2 т. Т. 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: БЕК, 2002. – С. 40.
9. Докладніше див., наприклад: Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
10. Ці принципи стали об'єктом декількох спеціальних досліджень. Див., наприклад: Бабіч, Бондар Т. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання договірних зобов'язання // Юрид. Україна. – 2005. – № 3. – С. 39-45.
11. Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти // Право України. – 2003. – №7. – С. 15.
12. Деннис Ллойд. Идея права / Пер. с англ. М.А. Юмашева, Ю.М. Юмашева; Науч. ред. Ю.М. Юмашев. – М.: ЮГОНА, 2002. – С. 133-156.
13. Паліюк В.П. Щодо справедливості, добросовісності та розумності в чинному законодавстві України // Вісник Хмельницьк. ін-ту регіонального управління та права. – 2002. – № 2. – С. 42-45.
14. Там само. – С. 45.